

گنجینه خاموش شعر پراکنده پارسی

علی صفری آق‌قلعه را بیشتر پژوهشگران با کتاب «نسخه شناخت» می‌شناسند؛ کتابی که به گفته استاد ایرج افشار به گونه‌ای روشمند، مبتدیان را با اصول و ضوابط اصلی نسخه شناسی آشنا می‌سازد.

ناگفته نماند که از این مصحح جوان شش کتاب تاکنون منتشر شده است از جمله: تحفه العراقین اثر خاقانی شروانی (شایسته تقدیر در کتاب سال ۱۳۸۷ و برگزیده جشنواره فارابی)، گیهان شناخت اثر حسن بن علی بن محمد قطّان مروری. صفری آق‌قلعه به تازگی و در نیمه اردیبهشت، کتاب «اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ هجری» در دو جلد را تألیف کرده است. کتاب اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ هجری، دربرگیرنده همه شعرهای فارسی است که به‌عنوان استشهاد یا آرایش کلام در خلال آثار منثور فارسی نگاشته شده از آغاز رواج فارسی‌نویسی تا سال ۷۰۰ قمری درج شده‌اند. در این پژوهش ۲۲۴ متن فارسی چاپ شده متعلق به این دوره به‌صورت کامل مورد بررسی قرار گرفته است که از میان آنها ۱۳۶ متن دارای شعرهای فارسی بوده و ۸۸ اثر فاقد شعر فارسی هستند. از میان این ۱۳۶ متن، تعداد ۲۲۸۵۱ بیت به دست آمد که همه آنها به ترتیب الفبایی قافیه مرتب شده و همراه با مشخصات کتاب‌شناسی و آگاهی‌های مرتبط با هر بیت در دسترس پژوهشگران نهاده شده است. آنچه در ادامه می‌خوانید، گفت‌وگویی است که با مصحح این اثر و به بهانه انتشار این کتاب صورت گرفته که در ادامه می‌خوانید.

گفت‌وگوی ما درباره کتاب تازه شما «اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ هجری» است. در ابتدا درباره این اثر و ویژگی‌های آن بگویید.

چنانکه می‌دانیم دیوان‌های برخی از فارسی‌سرایان ادوار گذشته بر جای مانده است. این دو اوین پس از تصحیح می‌توانند مورد بررسی پژوهشگران قرار بگیرند اما بخش قابل توجهی از دواوین و بویژه قدمای شعر فارسی از میان رفته و شعرهای آنان به‌صورت پراکنده در خلال آثار منثور درج شده‌اند. بنابراین تنها منبع ما برای دسترسی به شعر سرایندگانی چون رودکی، منجیک ترمذی، ابوشکور بلخی و... همین شعرهایی است که به‌عنوان شاهد یا آرایش کلام در خلال متون منثور درج شده‌اند.

کتاب را چگونه فراهم آوردید و روش شما در تدوین آن چگونه بود؟

برای گردآوری شعرهای پراکنده لازم است تا این شعرها از خلال آثار منثور استخراج شود و به صورتی قابل بازیابی در دسترس پژوهندگان قرار گیرد. بدیهی است که انجام این کار برای تمام ادوار شعر فارسی نیازمند بررسی چندین هزار کتاب است؛ بنابراین باید این کار به صورت مرحله به مرحله برای چند محدوده زمانی به انجام رسد. چون این کار با ساختاری که در کتاب «اشعار پراکنده» دیده می‌شود برای نخستین بار به انجام می‌رسید، متونی مورد بررسی قرار گرفت که از آغاز فارسی‌نویسی تا سال ۷۰۰ هجری نگاشته شده‌اند. خوشبختانه حاصل کار قابل توجه بود و از این منابع تعداد ۲۲۸۵۱ بیت همراه با شماری تک‌مصراع و نیز شعرهای گویشی به دست آمد. برای مشخص شدن حجم کار اشاره می‌کنم که این تعداد تقریباً دو برابر ابیات حقیقه‌الحقیقه سنایی در تحریر بلند آن است. در نهایت، بیت‌های استخراج شده از متون منثور به ترتیب الفبایی بخش پایانی آنها تنظیم شده و همراه با اطلاعات مورد لزوم برای تک‌تک بیت‌ها در دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این پژوهش، تصحیح لغزش‌های منابع مورد استفاده است. با این توضیح که اگر شعری در متن مأخذ به صورت نادرست ضبط شده بود، با مراجعه به نسخه‌های آن اثر و ارائه دلایل قنّی، به تصحیح شعر پرداختیم و ضبط نادرست را در پاورقی نقل کردیم تا پژوهشگران از ضبط مأخذ چاپی نیز آگاه باشند.

چه ضرورتی وجود داشت تا چنین کتابی تدوین و منتشر شود؟

برای گفت‌وگو در این زمینه باید نخست توجه شود که شعر فارسی جزو ویژگی‌های زیباشناسانه، دارای جنبه‌های متعدد پژوهشی نیز هست. برای نمونه یادکرد شواهد شعری برای دریافت و انتقال دقیق تلفظ و معنی واژه‌ها از دیرباز مورد توجه لغت‌نویسان و زبان‌شناسان بوده و در کهن‌ترین لغتنامه‌های موجود فارسی - مانند لغت فرس اسدی طوسی- نیز دیده می‌شود. همین‌گونه است مثلاً اطلاعات تاریخی مندرج در دیوان برخی از سرایندگان که گاهی تنها منبع موجود برای آگاهی از برخی مقاطع تاریخی است. اینها جز مجموعه‌ای از متون است که اصولاً ماهیتشان به نظم کشیدن اطلاعات و بعضاً آموزش برخی از دانش‌ها بوده است. مثلاً فردوسی در شاهنامه عملاً تاریخ اساطیری ایران را تا رویدادهای صدر اسلام با تکیه بر منابع تاریخی زمان خودش به نظم کشیده است. بعد از او هم سرایندگانی مانند حکیم زجاجی تبریزی در منظومه همایون‌نامه و سپس حمدالله مستوفی در منظومه ظفرنامه کار فردوسی را پی گرفتند و تاریخ ایران را از جایی که شاهنامه به پایان رسیده بود آغاز کرده و تا روزگاری نزدیک به دوره خود به نظم کشیدند. بنابراین آثاری چون شاهنامه علاوه بر جنبه هنری، دارای جنبه تاریخی هم هستند. یا مثلاً جلال‌الدین بلخی در مثنوی معنوی بسیاری از مباحث پیچیده عرفان و بعضاً مباحث هستی‌شناسانه را در قالب چندین داستان به نظم کشیده است. اگر توجه شود، درک بسیاری از این مباحث آسان نیست اما با کاربرد تمثیل می‌شود بسیاری از این مباحث را به آسانی منتقل کرد. بنابراین می‌بینیم که مثنوی معنوی جز جنبه شعری، دارای رویکرد آموزشی - آن هم در زمینه دشواری چون عرفان- نیز هست. اینها فقط نمونه‌هایی از قابلیت‌های کاربردی شعر فارسی در پژوهش‌های گوناگون است اما همین موارد نشانگر اهمیت بررسی روی این منابع است. بنابراین روشن است که هرچه دسترسی ما به این منبع پژوهشی بیش‌تر و دقیق‌تر باشد، بررسی‌های ما نیز دقیق‌تر و بر مبنای منابع متقن‌تری خواهد بود. کتاب «اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ هجری» در واقع شامل شعرهایی است که تاکنون به صورت یکجا و با این ساختار الفبایی در دسترس قرار نداشتند و لازم بود تا این کار انجام شود.

برای پژوهشگران چگونه می‌تواند مؤثر واقع شود؟

درباره فواید و برخی از کاربردهای کتاب در مقدمه کتاب توضیح داده شده و در این مجال کوتاه، اشاره به همه آنها ممکن نیست. برای نمونه اشاره می‌کنم که اگر پژوهشگری در کارش به بیتی بر بخورد و بخواهد بداند آیا آن بیت در دیگر متون نیز به کار رفته و

ضبطش در آن منابع چگونه است، می‌تواند به این کتاب رجوع کند. یا اگر کسی بخواهد درباره ردیف و قافیه در شعر فارسی پژوهش کند، چون کتاب بر پایه ترتیب الفبایی پایان بیت‌ها تنظیم شده، منبعی خوب در این زمینه خواهد بود.

اشاره کردید که پژوهش در زمینه شعرهای فارسی می‌تواند در شاخه‌های گوناگون مورد توجه قرار گیرد. برای رسیدن به این هدف چه کارهایی لازم است؟

پژوهش درباره متون و اصولاً تاریخ تمدن و اندیشه دوره اسلامی دارای زوایا و ظرافت‌های ویژه است که هرکدام با توجه به نیازها باید به انجام رسد. یکی از این کارهای ضروری، تدوین کتاب‌ها و منابع مرجع است. البته تألیف این منابع لزوماً در سده‌های اخیر به انجام نرسیده بلکه از قرون گذشته دانشمندانی بودند که آثار ارزشمندی را با توجه به نیازهای پژوهشی تألیف کردند. برای نمونه دانشمند بزرگی چون ابوسعید عبدالکریم سمعانی در سده ششم کتاب الانساب را نوشته است. نسبت‌های اشخاص در این اثر به ترتیب الفبایی تنظیم شده است و درباره هر نسبت به یادکرد چگونگی ضبط آن و همچنین توضیحی درباره ماهیت آن پرداخته شده است. مثلاً اگر نسبت یک شخص به یک روستای کوچک باشد، وی درباره آن توضیح داده است. برخی از این توضیحات شاید حتی در منابع جغرافیایی نیز یافت نشود. همین‌گونه است نسبت‌های پیشه‌ها مانند «حاجب» یا «وراق» و مواردی از این دست. به عبارتی یک محدث هوشمند، با توجه به نیازی که در پژوهش‌های خود احساس می‌کرد به نگارش کتابی دست زد که نه تنها در آن دانش بلکه در زمینه‌های دیگر حتی امروزه نیز بسیار سودمند است. همین‌گونه است مثلاً معجم‌البلدان یا قوت حموی که در واقع یک فرهنگ جغرافیایی به ترتیب الفبایی است. از این‌گونه آثار می‌توان نمونه‌های بسیاری را برشمرد. برخی از این آثار چاپ شده‌اند اما بسیاری از آنها هنوز به صورت خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند که برای استفاده پژوهشگران نیازمند تصحیحات علمی از این متون هستیم.

چگونه چنین کاری می‌تواند برای پژوهش‌های آینده به کار آید؟

جز این، برای پژوهش‌های نوین نیز ما باید راهکارهایی بیندیشیم. نخستین و مهم‌ترین گام در این زمینه شناسایی نیازهای پژوهشی برای برنامه‌ریزی پژوهش‌های آینده است. یکی از بزرگ‌ترین معضلاتی که بسیاری از مؤسسات پژوهشی و البته دانشگاه‌ها با آن روبرو هستند، نداشتن برنامه برای سال‌های آینده است. دلیلش هم این است که شناسایی نیازها باید توسط کارشناسانی انجام شود که خود دستی در پژوهش دارند و ضمناً آن‌قدر به زوایای موضوع آشنا باشند که بتوانند نوعی نگاه همه‌سویه به جوانب امر داشته و از این میان با توجه به منابع و نیروی انسانی موجود، برای آینده برنامه‌ریزی کنند. من گمان می‌برم که باید این کار را به مؤسسات پژوهشی‌ای سپرد که در طول سال‌های اخیر کارنامه خوبی داشته‌اند. تجربه سال‌های اخیر نشان داده که در بسیاری از شاخه‌های دانش نمی‌توان کار سیاستگذاری و تولید علم را به دانشگاه‌ها سپرد زیرا وظیفه اصلی دانشگاه، تربیت نیروی انسانی کارآمد برای تولید علم در آینده است. امروزه بخشی از نیروی استادان به جای آموزش دانشجویان، صرف تولید آثاری می‌شود که باید از نظر اداری در پایان یک دوره زمانی ارائه دهند و نمونه‌های موجود نشان می‌دهد که فقط بخش ناچیزی از آثار تولید شده دارای ارزش بوده و پاسخگوی نیازهای پژوهشی جامعه هستند. گمان می‌رود که تقویت پژوهشکده‌های دارای کارنامه قابل توجه در سال‌های گذشته، می‌تواند راهکار خوبی در شتاب بخشیدن به پژوهش‌ها و بویژه برنامه‌ریزی در این زمینه باشد.